

KOLTAI KORNÉLIA

A hebraisztikai műfajokban tükröződő szellemi hatások a 17. századi protestáns peregrinusainknál

Bibliafordítások, héber és magyar grammatikák, héber nyelvű üdvözlőversek

Szenci Molnár Albert (1574–1634) a magyar művelődéstörténet egyik kiemelkedő alakja, számos tevékenységet végzett élete során, többek között nyelvtant írt, zsoltárt fordított és bibliakiadással is foglalatosskódott. Különböföle, ám egymással szoros kapcsolatban álló műfajokat felölelő munkássága és tevékenységei mások számára is inspirációul szolgálhattak: 17. századi protestáns peregrinusaink közül sokan kipróbálták magukat bibliafordítóként, nyelvtaníróként és nyomdászként egyaránt. Tanulmányomban a Szenciével rokon, 17. századi protestáns peregrinusok héber nyelvhez kötődő műfajaira fókuszálok, különös tekintettel a bibliafordításokra (Ószövetség-fordításokra), a grammatikákra, valamint az üdvözlőversekre (*carmina gratulatoria*), és azokat a kérdéseket járóm körül, hogy hogyan hatottak ezek a műfajok egymásra, illetve milyen eszmetörténeti keretbe, szélesebb szellemi kontextusba helyezhetők, beleértve a nemzeti identitásképzésre gyakorolt hatásaikat is.¹

A reformáció – elszakadván az addigi egyházi hagyományoktól – az Ószövetség eredeti, héber nyelvű szövegéhez, a Héber Bibliához való visszatérés elvét hirdette meg² (bár

¹ A szakirodalomban nagy szerepet tulajdonítanak az első grammatikáknak a nemzeti nyelvek kialakulásával kapcsolatban, és megjelenésüket, hatásukat a nemzetté válás összefüggésrendszerében helyezik el. Lásd például SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Budapest, Akadémiai, 1968. A héber grammatikák hatásával is ebben az összefüggésben számol: TELEGDI Zsigmond, *A magyar nyelvtanítás kezdetei és a héber grammatika: Bacher Vilmos Emlékelőadás, 1989*, Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1990. A „nemzeti nyelv” vs. „irodalmi nyelv” fogalmi használatához, valamint a kapcsolódó, egyéb fogalmakhoz, terminológiai problémákhoz (magyar nyelvtudomány-történeti áttekintéssel) jó áttekintést nyújt: SZATHMÁRI, 11–22.

² A *trilingua sacra*-eszme jegyében „vetélkedés” indult meg az elsőbbségért, melynek eredményeképpen a héber nyelv került ki „győztesen”, mivel az Ószövetség/Ótestamentum a legrégebbi szent irat, és ennek a nyelve, azaz a Héber Biblia nyelve a héber. Héber Biblia alatt a maszorétikus szövegváltozatot értjük. A héber tehát az elsődleges szent nyelv a három szent nyelv közül, valamint az emberiségnek is az első nyelve (*lingua primigenia*), vö. ZSENGELLÉR József, *Miért éppen a 17. század? = שיר פשוט ומחולק Héber üdvözlőversek és a peregrináció*, szerk. KOLTAI Kornélia, ZSENGELLÉR József, Budapest, Magyar Hebraisztikai Társaság – L'Harmattan, 2023, 31–48, itt 44. A héber primátusáról eszmetörténeti keretben bőszégesen értekezik Dán Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1973, 1, 17, 21, 29 stb. A *lingua primigenia* kritikája is szárnnyra kap a korban, lásd a Dudith-tal összefüggésben írottakat: DÁN, 89–102.

kezdetben még az ún. apokrif könyvekkel is számoltak a bibliafordításokban).³ Felfogásuk értelmében a szent szöveg, a Szentírás eredeti szent nyelve az eredeti jelentésrétegek feltárásának, az eredeti értelem kibontásának a záloga, így a Biblia héber nyelvű szövegének az ismerete elengedhetetlen az igaz értelemhez való eljutás folyamatában. A szent héber nyelvet tehát meg kell tanulni az erre kijelölt intézményekben, jellemzően a teológiai fakultásokon, hogy aztán a Bibliát a megfelelő értelmezői keretben lehessen népnyelvre átültetni,⁴ és így mindenki számára hozzáférhetővé tenni.⁵ Ekkorra már annak a folyamatnak is láthatóvá váltak az eredményei, amely a népnyelvek vagy vulgáris nyelvek⁶ használatát helyezte előtérbe a latinnal szemben a különböző tudományágak esetében.

Míg tehát a népnyelvre (vulgáris nyelvre) való fordítások demokratizálták, közel vittek a Biblia szövegét (elsősorban az írástudó) társadalmi rétegekhez,⁷ addig az értelmezés kulcsa a szűk elit kezében összpontosult. A privilegizált helyzet azonban nagy felelősséggel is járt: nem volt mindegy, mit hogyan fordítanak. Először is meg kellett érteni az eredeti (forrás)szöveget, utána pedig – az eredeti jelentésnek megfelelően, az eredeti értelmezői kód szerint – vissza kellett adni célnyelven, még hozzá pontosan, a hébernek megfelelő, lehetőleg a héberrel harmonizáló grammatikai-szintaktikai formában. Nem volt elég tehát alapos hébertudásra szert tenni, de jól kellett tudni az adott célnyelven is. Bár ez evidensnek hangzik, de egyáltalán nem triviális, ha az akkurátus bibliafordításokra gondolunk: a jelentés pontos közvetítéséhez a forrásnyelv grammatikájának ismeretén túl a

³ Vagy katolikus szóhasználatban: deuterokanonikus könyvek, amelyek a héber kánonban nincsenek meg, de a Septuaginta és ennek alapján a Vulgata is tartalmazza a szövegüket. Ez esetben a görög nyelv az eredeti nyelv, még akkor is, ha időközben egyikről-másikról bebizonyosodott, hogy eredetileg héberül íródott. A reformáció és a kánon kérdéséhez lásd ZSENGELLÉR József, *Az ószövetségi kánon és a reformáció = Az Ószövetség és a reformáció: Tanulmányok a héber nyelvű Ószövetség és a protestantizmus kapcsolatának múltjából és jelenéből*, szerk. KUSTÁR Zoltán, NÉMETH Áron, Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2018, 39–76; Zsengellér József, *A bibliai apokrifek és a reformáció: Az apokrif/deuterokanonikus könyvek karrierje*, Budapest, Kálvin – Magyar Bibliatársulat, 2022. A kánon kérdéséhez átfogóan lásd ZSENGELLÉR József, *A kánon többszólamúsága: A héber Biblia/Ószövetség szöveg és kánon története*, Budapest, L'Harmattan – Kálvin, 2014.

⁴ Vagyis elszakadva a korábbi egyházi bibliaértelmezéstől, a saját bibliaértelmezési keretet is meg kellett határozni, és a bibliafordításnak ebben a szellemben kellett megszületnie, vö. DÁN, 21.

⁵ Fontos azonban leszögezni, hogy az ókori klasszikus bibliafordítások is a saját korukban „népnyelvi” bibliafordításoknak minősültek. Ha csak a korai zsidó közösségekre gondolunk, említést érdemel az alexandriai diaszpóra görög nyelvű bibliafordítása, a Septuaginta, vagy a késő ókori, kora középkori palesztinai zsidó közösségek arámi nyelvű bibliafordításai, a targumok. Ezekhez lásd Elias J. BICKERMAN, *The Septuagint as a Translation* = Elias J. BICKERMAN, *Studies in Jewish and Christian History: A New Edition in English including The God of the Maccabees*, intr. Martin HENGEL, ed. Amram D. TROPPER, Leiden–Boston, Brill, 2007, 163–194; John A. BECK, *Translators as Storytellers: A Study in Septuagint Translation Technique*, New York, Peter Lang, 2000. A targumokhoz lásd Paul V. M. FLESHER, Bruce CHILTON, *The Targums: A Critical Introduction*, Waco (Texas), Baylor University Press, 2011; KOLTAI Kornélia, *A targumok – Elmélet és gyakorlat, különös tekintettel a bibliafordítási és interpretációs eljárásokra*, Targum, 1, 2022, 2–29.

⁶ A magyar nyelvészeti szakirodalom ez utóbbi terminust részesíti előnyben, én most felváltva használok a kifejezéseket, szinonimákként.

⁷ A *lingua vulgaris* jelentősége Erasmusnál merült fel először, vö. SZATHMÁRI, 47.

célnyelv grammatikájának ismeretét is el kellett sajátítani. A reformáció bibliaértelmezői és bibliafordítói eszméi így a héber nyelvtanok írása mellett – amelyek az intézményes héberoktatás megvalósítását mozdították elő – a vulgáris nyelvi grammatikák leírását is szükségessé tették, amelyek létrehozásában egyéb indokok is közrejátszottak.⁸

Melanchthon az általános oktatási reformján belül a héber nyelvoktatásra vonatkozó elképzeléseit szisztematikus elvek formájában dolgozta ki, amelyeket a gyakorlatba is átültettek. Ennek köszönhetően a német egyetemeken a 16. század második évtizedétől a héber teológiai alaptárgyként bekerült a képzésbe. Tanítani viszont „nem önálló jogon” tanították, mint egy ókori keleti nyelvet, amelyet ókori forrásokból ismerünk (illetve amelyet az ókori írásos dokumentumok alapján rekonstruáltak), hanem szent nyelvként (amelyet a Szentírás nyelve alapján rekonstruáltak), és „szolgálóleányi” minőségben, a bibliatanulmányozáshoz és (az exegézisen keresztül) az igehirdetéshez nélkülözhetetlen eszközként tekintettek rá.⁹

A hébertanuláshoz segédletként szolgáló grammatikák mellett megszorodtak a szótárak is. Melanchthon nagybátyja, a humanista Reuchlin írt először latin nyelvű héber nyelvtant (lexikonnal), *Rudimenta hebraica* címen (Pforzheim, 1506),¹⁰ egy középkori zsidó tudós, David Qimhi (12–13. sz.) híres nyelvtana és szótára nyomán (ספר השורשים, מכלול).¹¹ Ezt követte számos más nyelvtan is, amelyek mindegyikét – Reuchlinéhoz hasonlóan – előszeretettel forgatták a magyar protestáns peregrinuszok: Pagninusét (Róma, Avignon, Lyon, 1520 [1526]),¹² Clenardusét (Leuven, 1529), Münsterét (Bázel, 1524), aki szótárakat is írt,¹³ és Drusiusét (Oxford, Leiden, Franeker, 1587, 1612) egyaránt. Buxtorf nevéhez héber és arámi szótárak és nyelvtanok is köthetők, héber nyelvtana mellett (Bázel, 1609) David Qimhi nyelvtanát is lefordította latinra.¹⁴

⁸ Kimerítően szól erről többek között SZATHMÁRI, 55–63; Telegdi, 3–8.

⁹ Vö. ZSENGELLÉR József, *The Hebrew Language and Comparative Linguistics in the Early Centuries of Hungarian Protestantism = Protestantism, Knowledge, and the World of Science*, ed. KURUCZ György, Budapest, Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary – L'Harmattan, 2017, 63–76, itt 64–65 és Uő, *Miért éppen*, 40–43.

¹⁰ Jelentőségéről lásd DÁN, 19.

¹¹ A szellemi hatásokról, áramlatokról szólva: Qimhi nyelvtanához az arab tudósoktól vette a szellemi muníciót a kortárs muszlim kulturális környezetben. Nemcsak műfaji értelemben, lévén, hogy az arab grammatikák korábban születtek meg a héber grammatikáknál, hanem tartalmi, tárgyi értelemben is. Az arab tudósok ugyanis az iszlám szent irat, a Korán nyelvének a leírásához létrehozták azokat a nyelvtani fogalmakat, kategóriákat és nyelvszeti terminusokat, amelyeket a középkori héber nyelven is alkotó zsidó tudósok – így Qimhi – a saját szent szövegük nyelvének, a héber nyelvnek a leírásához felhasználtak. De míg a héber és az arab két rokon nyelv, és hasonló kategóriák mentén leírható, addig a görög és latin nyelv grammatikája meg lehetőségen távol áll a hébertől, így a humanista és protestáns tudósok meg kellett hogy alkossák latin nyelven a héber leírására alkalmas kategóriarendszert és terminológiát. A kérdéskörrel bővebben lásd C. VLADÁR Zsuzsa, *A korai magyar grammatikák*, Budapest, Tinta, 2016, 68–82; TELEGDI, 9–11 stb.

¹² Latin nyelvű bibliafordítása 1527-ben készült el (Lyon, 1527).

¹³ Elias Levita tanítványaként nemcsak héber nyelvtant írt, hanem a Héber Bibliát is kiadta latin nyelvű fordításával (Bázel, 1534–35).

¹⁴ A 17. századi peregrinusaink által használt grammatikákról bővebben lásd C. VLADÁR, 70–71, valamint TELEGDI, 5–7.

Több nyelvtanírónak szorosabb kötődése is volt a magyar teológushallgatókhoz. Alsted a gyulafehérvári főiskolán is tanított, a magyar protestáns teológusok tehát személyesen is ismerhették. Héber és arámi nyelvtanának címe: *Rudimenta linguae Hebraicae et Chaldaicae* (Gyulafehérvár, 1635).¹⁵ Alting héber nyelvtana a *Fundamenta punctuationis Linguae Sanctae* címet viselte (Groningen, 1654), és 3. kiadása már Kolozsvárt, Tótfalusi nyomdájában jelent meg (1698).¹⁶ Leusden, aki Utrechtben a magyar protestáns ifjak mentoraként, patrónusaként töltött be professzori pozíciót, *Korte Hebreusche en Chaldeusche taalkonst* címen adta ki héber és arámi grammatikáját (Utrecht, 1686).¹⁷ Leusden a helyi zsidó közösségekkel is kapcsolatot ápolt, tehát közvetlenül is találkozott-érintkezett az élő zsidó „kultúrával”, és tanárunkon keresztül (tőle függetlenül is akár) a magyar peregrinusok hébertudása is élettel telítődhetett (például a zsinagógai szertartások révén stb.).¹⁸

A 17. században nyugati egyetemeken megfordult magyar protestáns peregrinusaink, teológushallgatóink, teológusaink az elődeik, tanáraik hatására maguk is elkezdtek héber grammatikákat írni, kezdetben – a kor szokásaihoz híven – latinul.

Kismarjai Veszelin Pál volt az első magyar, aki a negyvenes években héber nyelvtannal állt elő. *Brevis institutio* című munkája Franekerben, 1643-ban jelent meg.¹⁹ Komáromi Csipkés György *Schola Hebraica* címen Utrechtben, 1654-ben publikálta a héber nyelvtanát.²⁰ Parschitius Dániel *Octo tabulae grammaticae* című grammatikája Rostockban, 1662-ben látott napvilágot,²¹ és alig néhány évvel később Szathmárnémethi Mihály tollából született meg *Tyrocinium Hebraicum* címen a következő nyelvtan (Franeker, 1667).²² Pilarik Ézsaiás Wittenbergben, 1677-ben adta ki a *Summarium Linguae Sanctae* című munkáját,²³ Kaposi Juhász Sámuel pedig – a 17. században utolsóként – *Memoriale Hebraicum* címen jelentette meg héber nyelvtani gyűjteményét Kolozsvárott, 1698-ban.²⁴ Ez utóbbi mű Tótfalusi nyomdájából került ki, szellemi értelmében kettejük együttműködésének gyümölcse, amely egyúttal az első héber betűkkel nyomtatott könyvként is bevonult a magyar nyomdászat

¹⁵ STRBIK Andrea, *Héber nyelvtanok Magyarországon*, Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1999, 41–42, 92–93.

¹⁶ STRBIK, 46–47, 112–114.

¹⁷ Amely még ugyanebben az évben Londonban angolul is megjelent: *A Short Hebrew and Chaldaic Grammar* (London, 1686). *Biblia Hebraica*ja 1660-as keltezésű (Utrecht).

¹⁸ Leusden magyar kötődéséről lásd BUJTÁS László Zsigmond, *Dokumentumok Johannes Leusden erdélyi kapcsolataihoz (1673–1699)*, Lymbus, 1994, 77–101.

¹⁹ Vö. KOLTAI Kornélia, *Egy 17. századi héber carmen bemutatása – a carmenszerző héber grammatikájának tükrében = A grammatikától a retorikáig: Nyelvészeti tanulmányok C. Vladár Zsuzsa tiszteletére*, szerk. HAVAS Ferenc et al., Budapest, ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék, 2021, 43–52; továbbá STRBIK, 42, 94–95.

²⁰ Vö. STRBIK, 42–43, 96–98; továbbá ZSENGELLÉR, *The Hebrew Language*, 69–72.

²¹ Életrajzi adatokat és a nyelvtan összefoglaló bemutatását lásd STRBIK, 43–44, 99.

²² Bővebben lásd STRBIK, 44, 100–102.

²³ A biográfiai és a nyelvtannal kapcsolatos összefoglalást lásd STRBIK, 44–45, 104–106.

²⁴ Uo., 46, 108–110.

történetébe. Egy évvel később (1699-ben) ugyancsak Tótfalusi adta ki Kaposi bibliai szöveggyűjteményét is (*Breviarium Biblicum*).

Amint említettem, a bibliaértelmezői-bibliafordítói tevékenység nemcsak a héber nyelvtanítás igényét hozta magával, hanem a latin nyelvű nemzeti – esetünkben magyar – nyelvtanítás fellendülését is. A 17. századi peregrinusaink közül a héber nyelvű üdvözlőverset is alkotó protestáns peregrinus, Komáromi Csipkés György írt magyar nyelvtant, *Hungaria Illustrata* címen, amely Utrechtben, 1655-ben jelent meg.²⁵ Komáromi bibliarevíziós-bibliafordító tevékenysége is ismert: eredetileg a Jansonius-Biblia javítását tervezte elkészíteni, de végül új bibliafordítást tett le az asztalra, pontosabban tett volna, mert az élete végén elkészített kézirat még sokáig kiadatlan maradt. Végül 1717-ben jelent meg Leidenben. Komáromi tehát mindhárom hebraisztikai műfajban alkotott (bibliafordítás, nyelvtanok és üdvözlőversek), és magyar nyelvű egyéb munkáival is jelentős mértékben hozzájárult a nemzeti nyelv, és ezzel szoros összefüggésben a nemzeti öntudat formálásához.²⁶

Kevésbé ismert azonban a másik 17. századi peregrinusunk, Kaposi Juhász Sámuel, akihez szintén mindhárom hebraisztikai műfaj köthető.

Kaposi Juhász Sámuel héber üdvözlőversei

Kaposi Rimaszombatban született, 1660-ban.²⁷ 1681-ben rektori hivatalt viselt szülővárosában, és ugyanebben az évben indult peregrinációra is. 1683-tól az utrechti egyetemre járt, 1685-ben a leideni egyetemet látogatta.²⁸ Itt nyerte el később „sine disputatione” a teológiai doktori címet is. Amszterdamban revizorként dolgozott Tótfalusi Kis Miklós Jansonius-Biblia korrekcióján Csécsi Jánossal együtt. Tótfalusi 1685-ben adta ki az „Aranyas Bibliáját” Amszterdamban (amely azonban az erdélyi

²⁵ Hasonmás kiadását fordítással, bevezető tanulmánnyal lásd Komáromi Csipkés György: *A magyar nyelv magyarázata. Hungaria Illustrata. Hasonmás kiadás fordítással*, ford., bev., jegyz. C. VLADÁR Zsuzsa, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2008.

²⁶ Az első magyar grammatika még a 16. században jelent meg, Sylvester János tollából, *Grammatica Hungarolatina* címen (Sárvár-Újsziget, 1539). Legalább felsorolás szinten essék szó Komáromi Csipkés György nyelvtanán kívül a többi 17. századi magyar grammatikáról is: SZENCI MOLNÁR Albert, *Nova grammatica Ungarica* (Hanau, 1610); GELEJI KATONA István, *Magyar Grammatikátska* (Gyulafehérvár, 1645); PERESZLÉNYI Pál, *Grammatica Linguae Ungaricae* (Nagyszombat, 1682); KÖVESDI Pál, *Elementa Linguae Ungaricae* (Lőcse, 1686); TÓTFALUSI Kis Miklós, *Ratiocinatio de Orthographia* (Kolozsvár, 1697).

²⁷ Életrajzi adataihoz és munkásságához vö. ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, A Magyarországi Református Egyházi Zsinat Irodájának Sajtóosztálya, 1977³. <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=1348> (letöltés ideje: 2025. április 12. – a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes), valamint SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt., Budapest, Hornyánszky, 1897–1914, utánnyomás: Veszprém, Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1981. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>

²⁸ Vö. BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Budapest, ELTE Levéltára, 2007, 139, 260.

egyházi körökben nem aratott osztatlan sikert). Kaposi a 80-as években még különböző angol,²⁹ dániai és francia egyetemeket³⁰ is felkeresett, és az évtized vége felé tért haza. Rövid ideig a szülővárosában tartózkodott, majd Gyulafehérvárra nevezték ki az átmenetileg odaköltöztetett sárospataki református kollégium tanárává. Haláláig, 24 éven át töltötte be ezt a hivatalt.

A szakirodalom mind a grammatikaírói munkásságát, mind pedig a bibliafordítói munkálatokban való részvételét tárgyalja, ugyanakkor a héber nyelvű üdvözlőverseiről csupán érintőlegesen tesz említést. Most ezt a mulasztást igyekszem törleszteni – a korszak nyugati egyetemein megjelenő hebraisztikai szellemi hatások kontextusában.

Kaposi első héber költeményét Apáti Miklósnak címezte 1686-ban, a következő évben pedig Nánási Mihályhoz is írt egy héber nyelvű *carment*. Mindkét üdvözlővers Leidenben került kiadásra.

Az első versének címzettje, Apáti M. Miklós (1662, Debrecen – 1724, Debrecen)³¹ 1685-ban indult peregrinációra: ekkor Leidenbe, 1687-től Franekerbe, 1688-tól az utrechti, végül az amszterdami egyetemre iratkozott be.³² Leidenben írta meg a *Disputatio Theologico-Critica Tripertitia Naturae Twm Urim Et Thummim* című disputációját, amelynek alkalmából Kaposi héber nyelvű *carment* írt a tiszteletére. Apáti is találkozott Tótfalusi Kis Miklóssal Amszterdamban, 1687-ben, és szakmai kapcsolatuk elmélyült voltát jelzi, hogy két évvel később az „Aranyas Biblia” példányaival vette hazafelé az irányt (amely szállítmány következtében számos akadály állta útját, és csak nagy kitérőkkel és nagy nehézségek árán sikerült hazatérnie).

²⁹ Az oxfordi egyetemet 1685–86-ban látogathatta, vö. GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*, Budapest, ELTE Levéltára, 2005, 34.

³⁰ Vö. CSORBA Dávid, *Kaposi Juhász Sámuel eddig ismeretlen könyvlistái*, Lymbus, 2011, 196–207, itt 196. NB: a szakirodalom általában egyéb angol és német egyetemeket is említ, de Gömöri csak utal a nagyon valószínű londoni tartózkodására, ám angliai egyetemjárásáról nem maradt fenn bizonyíték, Szögi a német egyetemek vonatkozásában pedig egyáltalán nem is említi meg Kaposit. Lásd SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon*, Budapest, ELTE Levéltára, 2011.

³¹ Életrajzi adataihoz és munkásságához vö. ZOVÁNYI. <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=95>; SZINYI-NYEI, *Apáti Miklós*. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>

³² Vö. BOZZAY, LADÁNYI, 80, 139, 211, 260.

1. kép

Kaposi Juhász Sámuel üdvözlőverse Apáti Miklóshoz (RMK III, 3402),

Sárospataki Református Kollégium, OSZK, B1.

Jobbra a disputáció címlapja, balra Kaposi Juhász Sámuel öt nyelven írt üdvözlőversei,
melyek közül az első a héber

Kaposi ötnyelvű repertoárja a héberen kívül szír, görög, latin és végül szkíta, azaz magyar nyelvű kétsoros *carmen*eket foglal magában, amelyek mindegyike tematikailag némiképp eltér egymástól. Az Apáti Miklóst köszöntő, első héber nyelvű költeménye pontozatlan, tehát csak mássalhangzókat tartalmaz, két sorból áll – melyek egyenként 17–19 szótagot számlálnak – és rímes: a sorzáró főnevek végződéseik csengenek össze (*pluralis masculinum* névszói végzések).

Alább közlöm az átírt szöveget és a fordítást is. A fordításomhoz az általam magánhangzókkal kiegészített szöveget veszem alapul.

Paeon Pentaglóttos:
Ötnyelvű ünnepi dalok:

Hebraicae:

ניקולאוס אפאתי מאיר את־התמים את־האורים
המהולל פי כל־ידיעי הבינה ופי כל־הבחרים:

ניקולאוס אפאתי מאיר את־התמים את־האורים
המהולל [המהולל] פי כל־ידיעי הבינה ופי כל־הבחרים:

Nikolausz Apati megvilágítja a *tummimot*, az *urimot*,
Aki minden értelmes szája és minden ifjú szája [által] dicsértetik.

A disputáció tárgyára utaló fogalmak: az *urim* és a *tummim* bibliai műveltségyszavak, amelyek a Héber Bibliában többnyire együtt fordulnak elő.³³ Az ezen a néven illetett tárgyak a főpapi öltözetben (a speciális papi mellvértben, az ún. *חֹשֶׁן*/*hósen*ben) voltak elhelyezve (lásd 2Móz 28,15–30; 3Móz 8,8). Jóslások céljára használták – igaz, a Biblia tanúsága szerint az egyes bibliai korokban eltérő gyakorisággal. Az Istenhez intézett kérdésre az *urim* és a *tummim* segítségével érkezett válasz. Számos homály övezi magát a fogalmat is (lásd például a szóetimológiák bizonytalanságát, az eljárás, a kérdezés kivitelezésének a tisztázatlanságát), de a tárgyi kulturális referenciát (az eszközök jellegét, mibenlétét, anyagát) egyaránt.³⁴ Ezért is jelenthetett kihívást, és válthatott ki nagy elismerést ebben a tárgyban disputálni, ahogyan erről a héber nyelvű üdvözlővers is tanúbizonyságul szolgál.

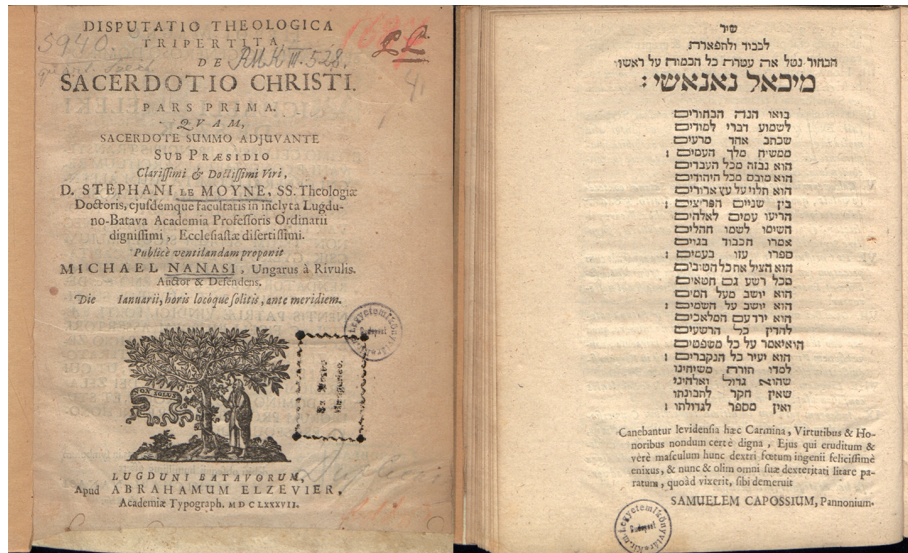
A másik héber nyelvű vers címzettjével, Nánási Lovász Mihállyal (1662, Nagybánya – 1709, Marosvásárhely)³⁵ Kaposi 1685-ben Leidenben tanult együtt. Nánási 1685-ben indult peregrinációra, ebben az évben iratkozott be a leideni egyetemre is.³⁶ Kaposi, akiben nagy verselőt tisztelhetünk, diáktársa *Disputatio theologica tripertita de sacerdotio Christi* című disputációja alkalmából ragadott ismét tollat, hogy kifejezze társa teljesítménye iránti nagyrabecsülését, és demonstrálja jártasságát a teológiában, a héber nyelvben és a Héber Bibliában.

³³ Összefoglalóan lásd Moshe GREENBERG, *Urim and Thummim = Encyclopaedia Judaica* (2nd Edition), vol. 20, ed. Fred SKOLNIK, Michael BERENBAUM, Detroit, Thomson Gale, 2007, 422–423.

³⁴ Talán megjelölt kövek vagy botok/pálcák voltak, és talán (bizonyos bibliai szövegek értelmében) sorsvetés lehetett a jóslási eljárás, de ez esetben is nagy a homály (vö. Ézs 34,17; 1Sám 10,20; 23,10–12; 30,8 stb.). Bővebben lásd GREENBERG, 422.

³⁵ Életrajzi adataihoz, munkásságához vö. ZOVÁNYI. <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=2006>; SZINNYEI, *Nánási Lovász Mihály*. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>

³⁶ Vö. BOZZAY, LADÁNYI, 260.

2. kép

Kaposi Juhász Sámuel üdvözlőverse Nánási Mihályhoz (RMK III, 3447), ELTE Egyetemi Könyvtár, B2.

A disputáció címlapja és Kaposi Juhász Sámuel héber nyelvű üdvözlőverse

A jelen héber nyelvű költemény is pontozatlanul íródott, de jóval hosszabb, mint az előző. Bár poétikailag nem túl bonyolult, de kiemelendő a ritmikussága, szabályos volta. 24 sorból áll, amelyek közül 20 sorban azonos a rímképlet: „ragrímek” formájában (szintén *pluralis masculinum* névszói végződésekkel). A rímek az utolsó négy sorban különböznek a vers többi ragrímétől, és az utolsó (bár térbelileg nem elkülönített, de a sor végén kettősponttal elválasztott) versszakon belül is eltérnek egymástól a két-két sorban. Szabályos kétütemű nyolcas sorok teszik ki az üdvözlőverset.

שיר
לכבוד ולתפארת
הבחור נטל את עטרת כל חכמות על ראשו
מיכאל נאנאשי:

בואו הנה הבחורים
לשמוע דברי למודים
שכתב אחד מרעים
ממשיח מלך העמים:
הוא נבזה מכל העבדים
הוא מובס מכל היהודים
הוא תלוי על עץ ארורים
בין שניים הפריצים:

הריעו עמים לאלהים
 השימו לשמו תהלים
 אמרו הכבוד בגוים
 ספרו עזו בעמים:
 הוא הציל את כל הטובים
 מכל רשע גם חטאים
 הוא יושב מעל המים
 הוא יושב על השמים:
 הוא ירד עם המלאכים
 להדין כל הרשעים
 הוא יאמר על כל משפטים
 הוא יעיר כל הנקברים:
 למדו תורת משיחינו
 שהוא גדול ואלהינו
 שאין תקר לתבונתו
 ואין מספר לגדולתו:

Kaposi számos gondolatához, kifejezéséhez inspirációul a Héber Bibliát használta, ezért az alábbiakban a fordításom mellett feltüntetem az általam azonosított, az üdvözlővershez alapul szolgáló bibliai verseket: a szó szerint átvett szavakat, szerkezeteket, illetve a parafrázisokhoz és gondolatokhoz felhasznált forrásokat is. A bibliai versek invenciózus alkalmazása nemcsak a kreativitását bizonyítja, hanem arról is számot ad, milyen természetesen, otthonosan mozgott a Héber Biblia nyelvi-tartalmi (teológiai) közegében.

Fordításomat a magánhangzókkal ellátott szöveg mellett közlöm. A magánhangzós kiegészítés már szükségképpen értelmezést sugall, másfelől viszont a pontozás a fordításhoz nyújt segítséget.

שִׁיר
 לְכָבוֹד וּלְתִפְאָרֶת
 הַבְּחִיר נָטַל אֶת עֶטְרַת כָּל חַקְמוֹת עַל רֹאשׁוֹ
 מִיִּכְאֵל נְאֻמָּאִי:

Ének az ifjú tiszteletére és dicsőségére,
 [aki] felemelte minden bölcsesség koronáját a fejére
 Nánási Mihály

בזאז הנה הבחורים
לשמוע דברי למידים
שכתב אחד מרעים
ממשיות מלך העמים:
הוא נבזה מכל העבדים
הוא מובס³⁹ מכל היהודים
הוא תלוי על עץ ארורים
בין שניים הפריצים:
עמים לאלהים הריעו
השימם לשמו תהלים
אמרו הכבוד בגוים
ספרו עזו בעמים:
הוא הציל את כל הטובים
מכל רשע גם חסאים
הוא יושב מעל המים
הוא יושב על השמים:
הוא ירד עם המלאכים

Gyertek ide, ifjak,
 hogy halljátok³⁷ a tanítás szavait,
 amit írt (a) barátok közül egy
 (a) Messiásról, a népek királyáról!
 Ő meg lett vetve,³⁸ minden szolgánál jobban,
 Ő megtapostatott minden zsidó által,
 Ő felakasztatott (az) átkozottak fájára,⁴⁰
 két gonosztevő közé.
 Kiáltátok, népek, Istenhez,⁴¹
 készítsetek a nevének dicséreteket,⁴³
 mondjátok:⁴⁴ a dicsőség a népek között (van),
 meséljétek erejét a népek között!⁴⁵
 Ő megmentett minden jót
 minden rossztól és bűnöstől is,
 Ő a vizek felett trónol,⁴⁶
 Ő a mennyek felett trónol,⁴⁷
 ő lejön az angyalokkal,

³⁷ Halványan emlékeztet Ezs 34,1-re: „וְכָל־צִדְּאָה׃ תַּבֵּן וּמִלְּאָה תֶּחָרֵץ תִּשְׁמַע הָעָרֹץ וּמִלְּאָה תִּקְשִׁיבוּ יְרֵאָתִים לִשְׁמֻעַ יְרֵאָתִים”
„Jöjjetek ide, népek, halljátok [szó szerint: ’hogyan halljátok’, K. K.] figyeljetek, nemzetek! Hallja meg a föld és ami rajta él, a világ és minden szülöttele!” A bibliai versek fordításainak forrásszövege: *Magyar Bibliatársulat újfordítású Bibliája* (RÚF), 2014.

³⁸ Vö. többek között Ézs 53,3. וְלֹא חָשְׁבָנוּ: „Megvetett volt, és emberektől elhagyatott, fájdalommal, betegség ismerője. Eltartartuk arcunkat előle, megvetett volt, nem törődünk vele.”

³⁹ Egyetlen előfordulása a Bibliában: Ézs 14,19.

⁴⁰ Vö. Gal 3,23. Továbbá Deut 21,23a תְּלִיזוּ אֶת־הָאִשָּׁה בְּיוֹם הַהוּא תִּקְבְּרוּ וְעַל־עֵצ׃ „ne maradjon holtteste éjjelre a *fán*. Temesd el még aznap, mert átkozott Isten előtt az *akasztott ember*.”

⁴¹ Bár formailag lehetne akár T/3. sz. *perfectum* is (הָרִיעוּ: 'kiáltották'), a szövegösszefüggésből inkább az *imperativus* T/2., hímnemű alak valószínű. A felszólító módú alak preferenciáját támasztja alá a Zsolt 47,2 verse is: כָּל־הָעַמִּים תִּקְעוּ־כַף הָרִיעוּ גְּאֻלֹּהִים בְּקוֹל רָנָה. „Ti népek, mind tapsoljatok, harsogó hangon *ujjongjatok* Isten előtt!”

⁴² Ugyancsak egybeesik a קְשִׁיטָה ('készítettek') alakváltozáttal, amely lehetőséget a fönti okok miatt ismét figyelmen kívül hagyok a fordításban.

⁴³ Szó szerinti idézetet nem találók, de finom átköltést igen. Eszerint a Zsolt 135,1 versét: **הַלְלוּהָ | הַלְלוּ אֶת־שֵׁם** „*Dicsérjétek az Urat! Dicsérjétek az Úr nevét, dicsérjétek az Urat, akik szolgálai vagytok*”, és a Zsolt 148,13-as versét is felhasználhatta a *carmen*hez: **אֶת־שֵׁם יְהוָה יִשְׁתַּבַּח שְׁמוֹ לְבָדּוֹ הוֹדוּ עַל־אֲרָץ וְשָׁמַיִם**: „*dicsérjétek az Úr nevét! Mert csak az ő neve magasztos, fensége a föld és az ég fölé emelkedik*” stb.

⁴⁴ Szintén elvben lehetséges volna az אָמַר ('mondták') is. A továbbiakban a potenciálisan egybeeső alakokat nem jelölöm.

⁴⁵ Vö. Zsolt 96,3, amely hasonló szavakkal fejez ki hasonló gondolatot: „בְּקִלְאוֹתָיו סִפְרוּ בְּגוֹיִם כְּבוֹדוֹ בְּכָל־הָעַמִּים: „Beszéljétek el dicsőségét a nemzeteknek, csodáit minden népnek!”

⁴⁶ Nem szó szerinti idézet, de parafrázisként is felfogható, vö. Zsolt 29,10. מֶלֶךְ יְהוָה יֹשֵׁב גִּישׁוֹר לַעֲזָרָה. „Az Úr trónol az áradat fölött, ott trónol az Úr, az örökkévaló király.”

⁴⁷ Szintén parafrázisszerű, alapszövege lehet: Zsolt 2,4. יוֹשֵׁב בַּשָּׁמַיִם יִשְׁחָק אֱלֹהֵי יִלְעָה לָמוֹ: „A mennyben lakozó kineveti, az Úr kigúnyolja őket.”

לְהַדִּין כָּל הַרְשָׁעִים	hogy megítélje mind a bűnösöket. ⁴⁸
הוא יֹאמֶר עַל כָּל מִשְׁפָּטִים	Ő szól minden ítélet felett/ítéletről,
הוא יַעִיר כָּל הַנִּקְבָּרִים:	ő kelti fel mind az eltemetetteket. ⁴⁹
לְמַדּוֹ תוֹרַת מֹשִׁיחֵינוּ ⁵⁰	Tanuljátok a Messiásunk törvényét!
שֶׁהוא גָּדוֹל וְאֱלֹהֵינוּ	Mert ő nagy és a mi Istenünk,
שֶׁאֵין חֶקֶר לְתַבּוּנָתוֹ	mert kifürkészhetetlen a tudása, ⁵¹
וְאֵין מִסְפָּר לְגְדוּלָתוֹ:	és nincsen száma sem a nagyságának. ⁵²

Koherens szöveg, szavai témába illők, a disputáció tárgyára reflektálnak. Krisztológiai tartalmú, s jöllehet Jézus neve nem jelenik meg a versben, egyértelműen Jézusra mint Messiásra vonatkoztatható – a Passióból ismert részleteknek köszönhetően, amelyek erős ószövetségi intertextualitással bírnak. Nem véletlenül sejlik fel az Úr Szenvedő Szolgájának alakja is a szövegben, akit a keresztyén hagyomány a szenvedéstörténet Jézusával azonosít, Jézus előképének tekint (itt megidézve: Ézs 53).⁵³ Még azoknál a részeknél is héberül fogalmaz, ahol csupán az újszövetségi forrás áll a rendelkezésünkre, tehát a görög alapján ismerjük a történetet (vö. „két gonosztevő közé”). A görög alapján írott héber (hacsak nem állt rendelkezésére héber nyelvű Újszövetség) a különböző nyelvekben való jártasságára, mégpedig az egyes nyelveken belül is elmélyült tudására vall.

A leggyakrabban feldolgozott bibliai forrásszövegek között a Zsoltárok könyvének hálaadó, dicsőítő zsoltárait találjuk meg, továbbá Ézsaiás könyvének képeit, fogalmait látjuk megelevenedni a versben.

⁴⁸ Vö. Mt 25,31 ;16,27. Továbbá: Jn 1,15.

⁴⁹ Vö. Dán 12,2 – a tartalma egyértelműen megjelenik, noha a szavak szintjén semmi nem azonos a két vers(sor)ban.

⁵⁰ Nyelvtanilag akár hibának is számíthatjuk, hogy a többes számú névszókhoz járuló „jod” szerepel a toldalékban, jelen esetben tehát feleslegesen. Ugyanakkor látni kell, hogy a formailag többes számú, „Isten” szóval képez a „Messiás” szó rímpárt, így talán tudatosan „ragozta” többes számban Kaposi. E szerint az értelmezés szerint *pluralis maiestaticus*ként azonosíthatjuk a végződést.

⁵¹ Szó szerinti átvétel Ézs. 40,28-ból.

הָלוֹא יָדַעְתָּ אִם-לֹא שָׁמַעְתָּ אֱלֹהֵי עוֹלָם | יְהוָה בּוֹרֵא קִצּוֹת הָאָרֶץ לֹא יִיעָף וְלֹא יִיגַע אֵין חֶקֶר לְתַבּוּנָתוֹ: „Hát nem tudod, hát nem hallottad? Örökkévaló Isten az Úr, ő a földkerekség teremtetője! Nem fárad el, és nem lankad el, értelme kifürkészhetetlen.”

⁵² Zsolt 145,3. : אֲגִדּוֹל יְהוָה וְנִמְהָלָל מֵאֵד וְלֹא-יִגְדָּלָתוֹ אֵין חֶקֶר: „Nagy az Úr, méltó, hogy dicsérjék, nagysága felfoghatatlan.”

⁵³ Az ún. *eved JHWH*-dalok (עֶבֶד יְהוָה: 'JHWH/Úr/Örökkévaló szolgája') négy helyen jelennek meg Ézsaiás könyvében, összefüggő szövegrészek formájában: Ézs 42,1–4; 49,1–6; 50,4–9; 52,13–53,12. Ezekhez és messianisztikus interpretációjukhoz lásd Ivan ENGNELL, *The 'Ebed Yahweh Songs and the Suffering Messiah in 'Deutero-Isaiah'* = Bulletin of the John Rylands Library, 31, 1948, 54–95, Gordon P. HUGENBERGER, *The Servant of the Lord in the 'Servant Songs' of Isaiah: A Second Moses Figure = The Lord's Anointed: Interpretation of Old Testament Messianic Texts*, ed. Philip E. SATTERTHWAITE, Richard S. HESS, Gordon J. WENHAM, Grand Rapids (Michigan), Baker Academic – Paternoster Press, 1995, 105–140. Magyarul jó összefoglalást és szakirodalmi áttekintést nyújt KARASSZON István, *Az Úr Szenvedő Szolgája = Az Ószövetség teológiai üzenete*, Budapest, L'Harmattan, 2021, 149–153.

A recepciótörténet, kulturális emlékezet tehát kissé érdemtelenül szorítja háttérbe Kaposi Juhász Sámuel a többi, neves 17. századi magyar keresztény hebraistához képest, pedig héber nyelvű üdvözlőversíró tevékenysége – mivel két költeményt is alkotott – a kortárs héber nyelvű *carmen*írók túlnyomó többségének teljesítményét felül is múlja. Hebraisztikai munkássága magában foglal egy héber nyelvtani gyakorlatkönyvet, egy bibliai szöveggyűjteményt és a bibliafordítás korrigálásában való foglalatosságát is, így jó okunk van feltételezni, hogy személyesen is hozzájárult a magyar irodalmi nyelv és a nemzeti önazonosság megszilárdításához.

*Nyugati műfajok és áramlatok követése
a nemzeti identitásképzés kontextusában*

17. századi peregrinusaink a nyugat-európai egyetemi éveik során nemcsak a héber nyelvet és a hozzá kapcsolódó *éthoszt* sajátították el igen magas fokon, hanem a hebraisztikához rendelhető tartalmakat és műfajokat is – a bibliafordítástól⁵⁴ kezdve a nyelvtaníráson át az üdvözlőversek írásáig –, amelyeknek sajátos, magyar változatait is kialakították. A hebraisztikai műfajokat adaptáló tevékenység leglátványosabban a magyar nyelvű bibliafordításokban, bibliarevíziós kiadásokban és (a héber fonológiát és morfológiát analógiásan alapul vevő) magyar nyelvtanokban öltöttek testet, amely műfajok azonban nem születhettek volna meg, ha a *Hebraica veritas* szellemében nem születnek meg az első héber grammatikák, amelyek a vulgáris nyelvek leírásához is mintául szolgáltak.

Kissé más, ismét európai perspektívából nézve: a népnyelvi (vulgáris) bibliafordítások, a bibliaértelmezés, a hebraisztikai stúdiumok, a héber és egyéb nyelvtanok megjelenése, továbbá a héber nyelvű üdvözlőversek írása és felvirágoztatása, egy szöveggel a hebraisztikai műfajiság a nyugat-európai nemzeti nyelvi sztenderdizációt mozditotta elő. A vulgáris nyelvek nemzeti nyelvekként való egységesítése pedig – Telegdi szavaival élve – „a nemzetté válással” mint „feltétellel”, illetve „eredménnyel” állt szoros kölcsönhatásban.⁵⁵ Nyugat-európai teológiákon tanulni tehát azt is jelentette a korban, hogy a nemzeti identitást erősítő-inspiráló intellektuális folyamatokkal megismerkedni. Mikor peregrinusaink a hebraisztikai műfajokat megtanulták, a nyugati eszmeáramlatokkal is kapcsolatba kerültek, így nemcsak a hebraisztikai műfajokat hozták haza a 16–17. századi magyar és erdélyi területekre, hanem a nemzeti eszméket is, amelyeket aztán szintén a magyar viszonyokhoz adaptáltak, a magyar viszonyoknak megfelelően gondoltak újra, értelmezték át.⁵⁶

⁵⁴ Vö. DÁN, 61.

⁵⁵ TELEGDI, 5. Szathmári így fogalmaz: „az irodalmi nyelv kialakulása és fejlődése sohasem öncélú, hanem mindig gazdasági, politikai, művelődésbeli stb. okokra visszavezethető társadalmi szükségletet elégít ki. Mindebből következik, hogy kibontakozását illetően kapcsolatban van a nemzetté válással, s ennek létrejötte után is a mindenkor gazdasági, politikai, társadalmi, művelődésbeli viszonyokkal” SZATHMÁRI, 19.

⁵⁶ Ennek a tanulmánynak nem tárgya, de már csak az árnyaltabb, komplexebb kép kedvéért is érdemes

Szellemi áramlatokról szólva nem lehet elvonatkoztatni a történelmi, politikai, társadalomtörténeti háttértől, nevezetesen: a korabeli háborús viszonyoktól, háborús miliótól sem.⁵⁷ A nemzeti eszméket tápláló intellektuális-szellemi folyamatok ugyanis egy olyan történelmi-gazdasági helyzetben virágoztak, amelyben állandósultak a krízisszituációk. A 17. századi európai történelmi kataklizmák korában a nemzetté válás így nemcsak hőn áhított, hanem (sokak számára) távoli, kilátástalan, megvalósíthatatlan ideának is tűnt. A tágabb európai, de konkrétan a magyar történelmi kontextus is azt a narratívát támasztja alá, amely szerint minél nagyobb a társadalmi-politikai kilátástalanság, annál inkább szükség van a közösségépítő, a nemzeti összetartozás tudatát erősítő ideákra.

A 17. századi protestáns peregrinusok által adaptált és tökéletesített hebraisztikai műfajok és hebraisztikai tevékenységek az én értelmezésemben jóval túlmutatnak önmagukon: nemcsak a nemzeti nyelv megszilárdításához, hanem a magyar nemzeti azonosságtudat formálódásához is jelentős mértékben hozzájárultak, és (ily módon) a magyar nemzetté válás folyamatában is nélkülözhetetlen szerepet tölthettek be.

KOLTAI KORNÉLIA
habilitált egyetemi docens
Eötvös Loránd Tudományegyetem
koltai.kornelia@btk.elte.hu

*Intellectual Influences Appearing in Hebrew Genres Written by Seventeenth-Century
Hungarian Protestant Peregrini*

Abstract: This paper explores the Hebrew-oriented scholarly activities of seventeenth-century Hungarian Protestant peregrini, including Bible translation, grammatical works, and congratulatory poetry (*carmina gratulatoria*). This study considers how these genres interacted, and their place within the intellectual and ideological context of the period. The study argues that these Hebrew-focused endeavours contributed both to the standardization of the Hungarian language and to the formation of national consciousness.

Keywords: seventeenth-century Hungarian Protestant peregrini, *Carmina gratulatoria*, Hebrew scholarship, Bible translation, grammar and linguistic works, standardization of the Hungarian language, national consciousness, early modern intellectual history

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

lenne vizsgálni egy másik peregrinációs útírányt, amelyet Péchi Simon járt be (a 16. század végén), aki nem a szokásos nyugati egyetemeket látogatta végig, hanem éppen ellenkezőleg, keleten szerezte meg az ismereteket.

⁵⁷ A 17. századi protestáns peregrinációval összefüggésben lásd ZSENGELLÉR, *Miért éppen*, 35–40.